

داستان

"نخستین نقشه تهران"

نوشته: عطاءالله منشوری

اشاره:

مرکز اطلاعات جغرافیایی شهر تهران (TGIC) علاوه بر تهیه و به روز رسانی نقشه‌های جدید، به عنوان بخشی عمده از رسالت خود با هدف جمع آوری نقشه‌های قدیمی، ابزار و ادوات نقشه برداری و ... از سال ۱۳۷۷ به تأسیس نمایشگاه دائمی نقشه اقدام نموده است. در این نمایشگاه، اطلاعات مربوط به پروژه‌های شرکت، کتب، تجربیات بدست آمده و برنامه‌های کاربردی تهیه شده وجود دارد. گنجینه‌ای از اسناد و مدارک و ابزار نقشه برداری، انواع زاویه خوان، تراز یاب، طولیاب، عمق یاب، گیرنده‌های GPS، شیب سنج و قطب نما و در بخش ابزار نقشه کشی، مجموعه‌ای از انواع نقاله‌های برنجی، خط کش، پانتوگراف، شابلون و قلم و ... در معرض دید علاقمندان قرار گرفته است؛ همچنین نقشه‌های قدیمی از جمله قدیمی‌ترین نقشه تهران تهیه شده توسط عبدالغفار نجم الدوله (رسم شده در سال ۱۲۷۱ شمسی)، نقشه بلوکات اطراف تهران تهیه شده توسط مهندس عبدالرزاق بغایری و نقشه‌های دارالخلافه ناصری، نقشه‌های ثبتی دز آشوب، نقشه آسیای غربی اصطخری، این نمایشگاه را بعنوان یکی از بی نظیرترین نمایشگاه‌ها در نوع خود مطرح نموده است.

در سال ۱۲۵۸ هجری قمری (۱۸۴۲ میلادی) شش سال قبل از مرگ محمدشاه قاجار (۱۲۶۴ ه.ق) الیانیکو لایویچ برزین Iliyanikolayevitch Berezin جهانگرد و شرق شناس روس از تهران دیدن کرد، وی در توصیف عمارت درب خانه (ارگ سلطنتی تهران) شرح مفصلی نگاشته و جزئیات عمارت مزبور را با چهار حیاط و ساختمان‌های متعدد آن از قبیل دولت خانه، دفترخانه، کلاه فرنگی، صندوق خانه، زرگرخانه، عمارت شیر و خورشید، سروستان و گلستان نقل کرده است، وی نقشه‌ای نیز از عمارت مزبور و شهر تهران رسم نمود که از لحاظ تاریخی بسیار سودمند و معتبر است.

این نقشه در سال ۱۲۶۹ هجری قمری (۱۸۵۲ میلادی) در زمان

سلطنت ناصرالدین شاه در مسکو منتشر شد.

اطراف نقشه دارای نقوش تزئینی است و در قسمت بالای آن نقش شیر و خورشید نشسته رسم شده است.

در زمان محمد شاه این نقش بصورت شیری به حالت ایستاده و نیمرخ با شمشیری در دست و خورشیدی پشت سر آن بود. در اوایل دوره ناصرالدین شاه میان شیر نشسته و ایستاده تفاوت قائل شدند، بدین معنا که شیر ایستاده مربوط به امور نظامی و شیر نشسته مربوط به امور غیرنظامی باشد. در سمت راست نقشه جمله (دارالخلافه طهران پایتخت پادشاه عالم پناه) و در سمت چپ آن جمله (ناصرالدین شاه ابن محمدشاه) به چشم می‌خورد، در قسمت پائین نقشه این جمله به چاپ رسیده است (به سعی کمترین بنده گان الیاس بره زین منقش شد)

این نقشه دارای علائم کوچکی، تکیه، کاروانسرا، بازار، میدان، باغ، حوض، چاله و خرابه است.

در آن زمان منطقه محاط در داخل دیوارهای شهر به ابعاد تقریبی ۳۸۰۰ آرشین (مقیاس طول در روسیه برابر ۷۱ سانتیمتر). لازم به ذکر است که ولادیمیر فدروویچ مینورسکی، آرشین را برابر با ذرع ۱/۰۴ متر دانسته و ناصر تکمیل همایون در اطلس فرهنگی شهر تهران، تاریخ اجتماعی تهران این ابعاد را معادل متر ذکر کرده است. در هر صورت ابعاد صحیح شهر تهران در آن زمان ۲۶۹۸ متر از شرق به غرب و ۱۳۴۹ تا ۱۷۳۹/۵ متر از شمال به جنوب می‌باشد که با توجه به اختلافات ذکر شده، زیاد قابل استناد نیست. در بررسی نقشه برزین چند نکته قابل ذکر است.

۱- با آنکه در نقشه محدوده شهر تهران، در نقشه برزین مشخص است که وقت کافی صرف شده است، اما داخل حصار تهران بطور کامل ترسیم نشده و اسامی محله‌ها و گذرها نیز ذکر نگردیده است.

نقشه شهر تهران در سال ۱۲۶۹ هجری قمری
(۱۸۵۲ میلادی) ترسیم بره زین که اصل آن در موزه
کاخ گلستان تهران نگهداری می شود.

Илья Николаевич Березин

ایلیا نیکولایویچ بره زین (Ilya Nikolayevith Brezin) خاورشناس روس، نخستین کسی است که نقشه شهر تهران را تهیه کرده و مجلد اول جامع التواریخ را با دقت و صحت بسیار در سال‌های ۱۳۰۳-۶ ه. ق در سن پترزبورگ به چاپ رسانیده که در رده کتاب‌های نایاب است.

۲- برخی از اسامی متفاوت با نامهای مشهور بناهای شهر ضبط شده که از آن جمله است مسجد پادشاه (مسجد شاه) مسجد حاکم (مسجد حکیم) دروازه اسدالله (دروازه دولت).
۳- محل سفارت روس از ارگ سلطنتی تهران با نام (سرای اروس) مشخص شده.
۴- گذرهای تنگ بخش قدیمی شهر در اطراف محله بازار که فعالترین بخش شهر را تشکیل می‌داده بخوبی نشان داده نشده است.
۵- بخش‌های شمال شرقی، شرق و جنوب شرقی و همچنین غرب و جنوب غربی شهر را باغها و زمینهای مزروعی تشکیل می‌داده است که مشخص نشده.

۶- میدان شاه در ارگ سلطنتی تهران با محل توپ مروارید و فضای سبزه میدان بدون ذکر نام آن محل‌ها بر روی نقشه مشخص شده است.

در اواسط سال ۱۲۷۴ ه. ق شاهزاده علیقلی میرزا نایب السلطنه وزیر علوم، سرتیپ آگوست کرشش معلم دارالفنون و افسر توپخانه را مأمور نقشه برداری از تهران نمود. این نقشه توسط هلموت سلابی Helmut Salaby ناشر اطریشی به چاپ رسید. ذوالفقار بیگ محلاتی و محمدتقی خان پسر حسن خان مقدم از شاگردان مدرسه دارالفنون و کمک کنندگان کرشش بودند. مساحت تهران در آن زمان ۴ کیلومترمربع بوده که ۲۸۰/۰۰۰ متر آن ابنیه و عمارات سلطنتی بود، تمامی سکنه بالغ بر صد هزار نفر

بودند و یک بیمارستان وجود داشت که یاکوب پولاک پزشک اطریشی در سال ۱۲۶۹ ه. ق (۱۸۵۳م) آنرا تاسیس کرده بود. نقشه برداری آن، قدمی، انجام شده و در سال ۱۲۷۵ ه. ق به پایان رسید.

مشخصات دیگر نقشه چنین بود:

- عرض از خط استوا ۳۵ درجه و ۴۰ دقیقه
- ارتفاع از سطح دریا ۱۰۵۰ متر
- میزان حرارت ۱۵/۵ (۱۰ تا ۳۶ درجه)
- طولانی‌ترین روز "۱۴/۲۵/۱۴"
- کوتاهترین روز "۹/۴۵/۴۶"
- تمایل قطب نما به سمت مغرب ۳ درجه

نقشه مزبور پس از تکمیل بحضور ناصرالدین شاه عرضه شد مبلغ یکصد تومان بعنوان انعام در نظر گرفته شد و دستور داده شد تعداد ۱۲۰۰ عدد باسمه نمایند.

نقشه کرشش شباهت زیادی به نقشه برزین دارد که با مقایسه آن می‌توان توسعه شهر تهران را در فاصله سال‌های ۱۲۵۸ تا ۱۲۷۵ هجری قمری در داخل حصار قدیم شهر مقایسه نمود.

۱- شمال شرقی تهران محله‌های عودلاجان به معنای عود-لاچی (ادویه معطر یعنی هل) یا بازار عطاران و به معنای دیگر اودراجان (محل تقسیم آب).

۲- چاله میدان جنوب شرقی تهران شامل سرپولک - امام زاده سید اسماعیل - میدان گاه فروش‌ها - امام زاده یحیی.

۳- محله بازار در جنوب تهران، متراکم‌ترین قسمت شهر، شامل حجره‌ها و سراهای بسیار، محله خلیج‌ها و پاچنار، مسجد شاه، مسجد جامع، مسجد سیدعزیزالله، مسجد شیخ عبدالحسین، امام زاده زید و سید ولی، جنوب تهران از طریق دروازه شاهزاده عبدالعظیم به خارج شهر متصل می‌شده.

۴- محله سنگلج، مخفف سنگلاخ جی یا سنگ رج، محل رج بندی

Major August Kriziz

ماژور آگوست کرشش (۱۸۶-۱۸۱۴ م.) یکی از شش اطریشی بود که به عنوان معلم دارالفنون در فاصله سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۶ ه. ق به خدمت در ایران پرداخت، وی علاوه بر آموزش امور نظامی در دارالفنون، توپخانه ارتش ایران را تجدید سازمان کرد. او از پیشگامان هنر عکاسی در ایران است. یکی از اولین نقشه‌های نسبتاً کامل شهر تهران به وسیله او و به کمک شاگردان ایرانی اش (ذوالفقار بیگ و محمد تقی خان) مساحی و کشیده شد. کرشش در علوم ریاضی و طبیعی نیز دارای اطلاعاتی بود، نخستین خط تلگراف بین کاخ شهری سلطنتی و باغ‌های حومه شهر تهران به وسیله او کشیده شد. وی در ارتش ایران به درجه سرتیپی رسید.

نقشه کرشیش که در سال ۱۲۷۰ هجری قمری تهیه گردیده است، اصل این نقشه در نمایشگاه دائمی نقشه واقع در ساختمان مرکز اطلاعات جغرافیایی شهر تهران (TGIC) نگهداری می شود.

میدان ارگ و سردر تخت مرمرو برج آقا محمدخانی / توپ مروارید (۵۷-۱۲۵۶ ه. ق)

و تقسیم آب، باروت خانه، قورخانه، امام زاده سیدناصرالدین (سیدناصرالدین)، گذر درخونگاه، گذر سیدناصرالدین و مسجد حاج رجبعلی.

محمد حسین خان زنگنه نیز در سال ۱۲۷۷ ه. ق نقشه سبزه میدان را ترسیم کرده و در آن وضع میدان، موقعیت و تعداد حجره‌ها محل‌های ورود و خروج و دروازه ارگ سلطنتی و تخته پل (سبزه میدان) را بطور دقیق مشخص نموده است. به شرح این نقشه میدان دارای طول شرقی و غربی و عرض شمالی جنوبی بوده که در دو طبقه حجره‌هایی در چهار سمت آن ساخته شده بود.

میدان از چهار سوی راه ورود و خروج داشت. راه شمالی آن دارای دروازه‌هایی بود که با پلی تخته‌ای به میدان واقع در ارگ سلطنتی منتهی می‌شد این مدخل به فاصله ۳ حجره در سمت غربی میدان واقع شده بود. راه‌های شرقی، غربی و جنوبی که به بازار تهران منتهی می‌گردید در میان اضلاع آن قرار داشت حوض بزرگ مربع شکلی در وسط میدان قرار داشت که آب قنات ارگ سلطنتی در آن جاری بود و به قول جهانگرد هانیریش بروگش غازها و اردک‌ها در آن مشغول شنا بودند.

(بعدها با توسعه خیابان جباخانه «بوذرجمهری» و احداث خیابان بوذرجمهری غربی حجره‌های شمالی میدان تخریب شد و حجره‌های باقیمانده سه طبقه شد. مدتها بحث بر سر این بود که در محل میدان پارکینگ چندطبقه‌ای ساخته شود ولی سرانجام در محوطه زیر میدان بازار زیرزمینی به نام بازار طلا و جواهر ایران احداث گردید و روی آن نیز دو آب نما و باغچه در دو سمت میدان ساخته شد و مجسمه دو قوی سفید، تنها اثری است که یاد حوض بزرگ با آب جاری و شنای غازها و اردک‌های موصوف بروگش را در ذهن زنده می‌کند).

پس از توسعه تهران در سال ۱۲۸۶ ه. ق (۱۲۴۸ شمسی) به سعی و کوشش مدرسه دارالفنون و تحت نظر جعفرقلی خان نیرالملک رئیس مدرسه به توسط حاج عبدالغفار نجم الملک و به دستگیری محمد حسن خان سرتیپ به همراهی ۲۰ نفر از شاگردان رشته مهندسی، نقشه برداری آغاز و پس از هفت ماه به انجام رسید و نقشه شهر جدید تقدیم شاه شد و مبلغ سه هزار تومان انعام دریافت گردید.

اما کار نقشه برداری تا سال ۱۳۰۵ ه. ق مرداد (۱۲۷۰ شمسی) بعد از ۲۳ سال به چاپ رسید. مقیاس نقشه در ابتدا ۱:۲۰۰۰ و بعد به ۱:۴۰۰۰ توسط سلیمان خان مسیحی تبدیل شد. پس از ۲۳ سال جمعیت تهران به ۲۵۰/۰۰۰ نفر رسیده بود.

مرحوم نجم الملک در باب نقشه ترسیمی کرشش می‌گوید، آن

نقشه اعتبار چندانی نداشت معهذرا برای اینکه بخواهیم وضع تهران را از سی سال پیش تا کنون ارزیابی کنیم بسیار مفید است. نقشه حاج عبدالغفار نجم الملک در محرم سال ۱۳۰۹ ه. ق با مرکب چاپ نقشه با کمال دقت به چاپ رسید.

در سال ۱۳۲۸ ه. ق (۱۹۱۰ میلادی) مهندس عبدالرزاق خان بغایری اقدام به تهیه نقشه تهران و بلوکات آن نمود نامبرده در کنار این نقشه اطلاعات ارزشمندی در مورد سابقه نقشه برداری از تهران و حومه تهیه کرده و می‌نویسد:

این نقشه که به نظر دانشمندان با درایت می‌رسد بر حسب تصویب امر اداره ولایتی دارالخلافه تالیف گردیده است و شامل بلوکات تهران می‌باشد. به مقتضای انصاف و حق شناسی باید معروض داریم که در تألیف این نقشه گذشته از آنچه حقیر شخصا نقشه برداری نموده، به نقشه‌های زیر نیز نظر داشته‌ام:

اول - نقشه عبدالرسول خان مهندس

دوم - نقشه مرحوم حاج نجم الدوله با شاگردان مهندس

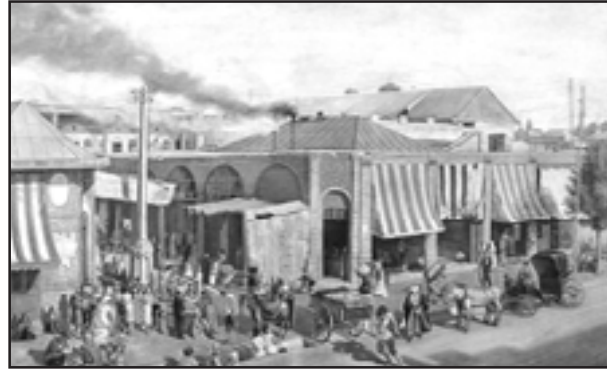
سوم - نقشه هفت نفر صاحب منصبان اطریشی

چهارم - نقشه مسیو وت با شاگردان رتبه اول پیاده نظام

پنجم - نقشه اشتالخان آلمانی رئیس سابق پستخانه

۱- عبدالرسول خان مهندس پسر عبدالحسین خان پسر حاج محمد حسین خان صدراعظم اصفهانی اولین کسی است که از اطراف تهران نقشه برداری نموده و آن مرد با هنر در زمان میرزا تقی خان اتابک اعظم مأمور ممیزی بلوکات تهران گشته و نقشه او شامل ورامین، پشاپویه، شهریار و غار است به مقیاس هر ۲ سانتی متر یک فرسنگ که قریب ۳۱۱۰۰۰: ۱ می‌باشد.

۲- مرحوم حاج نجم الدوله بعد از آنکه شهر تهران را به همراهی شاگردان مهندس مدرسه دارالفنون به مقیاس ۴۰۰۰: ۱ نقشه برداری کرده نسخه آن را به طبع رسانید، پاره‌ای از آبادی‌های اطراف تهران را نیز از قبیل دولاب، بهجت آباد، جلالیه، باغ شاه، امام زاده حسن، جی، بریانک، خانی آباد، اسفندیاری، یخشی آباد و علی آباد را به مقیاس ۴۰۰۰: ۱ نقشه برداری کرده ولی نسخه آن نقشه‌ها چاپ نشده است.

توجه: در حین طبع نقشه، نقشه دیگری بدست آمد که مرحوم نجم الدوله در سند ۱۲۷۵ ساخته بودند و آن نقل شده از روی نقشه کرشش (معلم توپخانه مدرسه دارالفنون که شاگردانش هر کدام یک سمت طهران را نقشه برداری نموده بودند) بود و میرزا فضل الله یاور توپخانه تمام آنها را روی یک صفحه رسم نموده بود و آن به مقیاس هر هزار قدم یک (ایهام) است و تا دو فرسخی اطراف را همین طور نقشه ترسیم نموده بودند.

نقشه طهران و بلوکات قلمرو آن به سعی و اهتمام مجلس مشاوره حکومتی برای تحدید و تعیین حدود بلوکات و نواب جزء ترسیم شد
مهر اداره ولایتی تهران

این نقشه در تاریخ خرداد ماه ۱۳۶۳ شمسی توسط مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب تجدید چاپ شده است.
مهندس عبدالرزاق خان بغایری به درخواست علاقمندان از روز جمعه ۷ ربیع الثانی تا جمعه ۲۷ جمادی الاول ۱۳۲۹ هـ. ق. نمایشگاهی از کارهای مهندسی و نقشه برداری در منزل خود ترتیب داد و در اعلان زیر در روزنامه مجلس به چاپ رسید.

اعلان: بر حسب میل بعضی از دوستان این بنده در هر هفته روزهای جمعه از صبح تا غروب برای نمایش کارهای مهندسی و نقشه جانی که در مدت ۱۵ سال با متعلمین خود در حوالی طهران و سایر جاها انجام داده‌ام حاضر خواهم بود تا معلوم شود که ما ایرانی‌ها نیز از عهده چه نوع کارهای علمی و عملی می‌توانیم برآئیم

نمره ۲ العبد عبدالرزاق مهندس منزل خیابان جنت گلشن،
کوچه نکاه الملک *

* قابل ذکر است که بلدیه تهران در سال ۱۳۲۶ هـ. ق اقدام به نامگذاری خانه‌ها، کوچه‌ها و خیابانهای تهران نمود به دلیل بی سوادگی اکثریت اهالی تهران این کار در آغاز با مشکلاتی همراه بود و با عکس العمل منفی مردم تهران روبرو شد و برای چندماه اجرای آن متوقف شد ولی بالاخره در ماه رمضان ۱۳۲۶ حکام تهران با انتشار اعلانی تاکید دولت را به اجرای این طرح به اطلاع عمومی اهالی تهران رسانید.

اعلان: چون برای شناختن خانه‌ها و کوچه‌ها و خیابان‌ها ترتیب نام و شماره لازم و ضروری است، قرار شد از هر خانه یک قران جهت قیمت کاشی و مخارج مأمورین دریافت گردد لذا به امر مقدس ملوکانه حکومت جلیله دارالخلافه مامورینی برای این کار معین و مشغول نصب نمره خانه‌ها هستند. از این به بعد اگر کسی کاشی نمره درب خانه‌ها و کاشی سر کوچه‌ها و خیابان‌ها را بشکند مجازات خواهد شد و هر کسی هم در پرداخت قیمت و نمره امتناع و زرد و یا نسبت به مأمورین بی احترامی کند مورد سیاست و مؤاخذه خواهد بود، برای پرداخت قیمت نمره، دریافت بلیط قیمت نمره ضروری است.

۱۴ رمضان المبارک ۱۳۲۶ (مویدالدوله)

پی نوشت:

منابع: ولادیمیر فدورویچ مینورسکی - محمدرضا مقتدر (تهران ۲۰۰ ساله شد)
روزنامه یادگار - خرداد / تیر ۱۳۲۷ روزنامه مجلس ۶ ربیع الثانی سال ۱۳۲۹
- ناظم الاسلام کرمانی - قهرمان میرزا سالو

۳- هفت نفر از صاحب منصبان اطریشی در سال ۱۲۹۸ به ریاست بارون لتنر Letner از دولاب و دوشاتپه تا ازگل و سلطنت آباد و تجریش و اوین و ونک و امیرآباد تا امام زاده حسن را به مقیاس ۲۵۰۰۰: ۱ قدمی نقشه برداری نموده‌اند. (مقصود از صاحب منصبان اطریشی که ذکر شده، صاحب منصبان ایرانی بودند که مطابق با نظم اطریش تحصیل کرده‌اند، تا مخفی نماند)
۴- مسیو و ت آلمانی معلم پیاده نظام مدرسه دارالفنون که با شاگردان طبقه اول پیاده نظام تقریباً از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۱ نقشه‌ای از شمال طهران تا قصر قاجار و عباس آباد و یوسف آباد و بهجت آباد و جلالیه به مقیاس ۱: ۱۲۵۰۰ برداشته تهیه کرده اینجانب عبدالرزاق مهندس بغایری و جناب میرزا رضا خان شاگرد رتبه اول پیاده نظام دارالفنون اقدام به اتمام همان نقشه مسیو و ت کرده متفقاً دولاب و دوشاتپه و نجف آباد و هاشم آباد و دولت آباد و فرح آباد و خانی آباد و یخشی آباد و قلعه مرغی و امام زاده حسن و باغ شاه و امیرآباد را قدمی نقشه برداری نمودیم. و چون میرزارضاخان به سفر خراسان رفت حقیر از سال ۱۳۱۸ هـ. ق به بعد نقشه‌های سابق را به مقیاس‌های ۱: ۲۰۰۰ و ۱: ۴۰۰۰ و ۱: ۶۲۵۰ و ۱: ۸۰۰۰ و ۱: ۱۲۵۰۰ با اسباب و آلات جدید الاختراع امروزی به کمک شاگردان خود با کمال دقت تجدید کردم و آبادیها را که به تازگی اضافه شده اکنون مشغول نقشه برداری هستم تا به خواست خدا بعد از اتمام به طبع برسانم، و نیز نقشه کلیه اطراف طهران تا ده فرسنگ به مقیاس ۱: ۲۵۰۰۰ از کارهای خود اینجانب موجود است که باید پس از تکمیل چاپ شود.
۵- اشتالخان رئیس سابق پستخانه بسیاری از نقاط ایران را نقشه برداری کرده است و چون اینجانب از طرف مغرب رودخانه کرج را نقشه برداری ننموده بودم، لهذا در این نقشه آنچه در مغرب رود کرج و شاه چائی باشد نقل از نقشه عبدالرسول خان و اشتال خان کردم و از سرچشمه رود کرج (کوه کندوان) تا آخر خاک و رامین را از روی نقشه‌های کار خود ساخته ام و آنچه از شهر و رامین تا طهران و غار و پشاپویه و لواسانات و کن و سولقان و رودبار و لوا و شهرستانک می‌باشد را از روی کارهای چهار ساله خودم ساختم و دماوند را از نقشه اشتال خان رسم نمودم، مقیاس بر حسب فرسنگ ۱: ۲۰۰۰۰۰ شش هزار ذرعی است.